

פיוט על סדרי התקיעה בשופר בארץ-ישראל בראש-השנה ושבת

מאת

עזרא פליישר

הלכה מפורשת היא במשנה שאין תוקעים בשופר בראש-השנה החל להיות בשבת אלא במקדש בלבד. משחרב בית-המקדש התקין ר' יוחנן בן זכאי ביבנה שיהיו תוקעים בשבת וראש-השנה 'בכל מקום שיש בו בית דין', וכבר במשנה נחלקו תנאים אם אכן ניתקנה התקנה לכל עיר שיש בה בית-דין או ליבנה בלבד. בשני התלמודים צומצמה התקנה, הן מצד המקום הן מצד הזמן, עד שנראה שלא הוכרה תחולתה אלא על בית הוועד, מקום בית-הדין הגדול של ארץ-ישראל, שהיו מקדשים שם את החודש, ובפני בית-הדין בלבד.¹ הלכה למעשה לא נמצא המנהג מתועד עד עכשיו במקורות קדומים, ואין צריך לומר שלא מצאנו תיאור של יישומו בשום מקום. לאחרונה העיר מ"ד הר את תשומת הלב לעובדה שיש בידנו עדויות פייטניות קדומות שמדברות בלשון ברורה בתקיעת שופרות בבית הוועד ביום טוב של ראש-השנה שחל להיות בשבת.² עדויות אלה, שנחשפו במפעל לחקר פיוטי הגניזה שליד האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, אין לקבוע את זמן המדויק, אבל קרוב שהן מן התקופה הקלאסית של היצירה הפייטנית, תקופה שנחתמת לקראת סוף המאה השמינית. עכשיו נתגלגל לידנו פיוט לערבית של שבת וראש-השנה ובו תיאור מפורט ומעניין של האופן שבו תקעו בשופר בארץ-ישראל, בבית הוועד. הפיוט מועתק בכתב-יד השמור בקיימברידג', אוסף ט"ש ס"ח 102.23³ ולשונו כך:

¹ משנה ר"ה ד, א. ועיין הסוגיה שם בירושלמי ובבבלי. ועיין עוד להלן. על תקיעת השופר בשבת בפני הבית ולאחר החורבן עיין: ג' אלון, מחקרים בתולדות ישראל, א, תל-אביב תשי"ז, עמ' 106 ואילך. וראה פירושו של ח' אלבק למשנה, סדר מועד, ירושלים-תל-אביב תשי"ט, על אתר, ובתוספותיו שם, עמ' 489 ואילך.

² מ"ד הר, 'ענייני הלכה בארץ ישראל במאה הששית והשביעית לספירת הנוצרים', תרכ"ז מט (תש"ס), עמ' 78, ושם הערה 82.

³ כתב-היד הוא של שני דפים רצופים, וכנראה לא הכיל במקורו יותר. הפיוט מתחיל בו בדף 1 ע"א והעתקתו מסתיימת בדף 2 ע"א. דף 2 ע"ב ריק. הטקסט נשתמר בדרך-כלל יפה, אבל הדיו דהתה, ומה שנכתב בפניה העליונה בצד שמאל בדף 1 ע"א נמחה כמעט כליל. הכתב טיפוסי ל'תקופת הגניזה', והוא מן הסתם מן

מעריב ראש השנה ושבת

בְּשַׁבָּת וְרֹאשׁ הַשָּׁנָה / וְנִשְׁנָה וְנֶהְלְלָהּ
חֲמִינּוֹן שִׁירֹת וּתְקִיעוֹת נִחְדָּשׁ [...]
מִמָּעֵרָב וְעַד עֵרֶב נִזְמָר [בְּשִׁיר וּבְגִילָה]
לְמַכְדִּיל בֵּין הַיּוֹם וּבֵין הַלַּיְלָה

ב<רוך> המעריב

בְּשַׁבָּת וְרֹאשׁ הַשָּׁנָה / וְנִכְפְּלוּ שְׁשֵׁה [...] בְּתַפְלָה 5
רֹאשׁ הַשָּׁנָה יוֹם שַׁבָּת [...] ....
הַעֵת תִּכְתְּבִינוּ בְּסֶפֶר [חַיִּים בְּתִהְלָה]
וּנִיחֲדָךְ [בְּ]אַהֲבָה כְּלוּלָה

ב<רוך> אוהב

אמת וג'

מָלַךְ הַזֶּהִיר בְּנוֹעַד
שִׁיְהוּא תוֹקְעִים בְּבֵית הַנוֹעַד 10
בְּשַׁבָּת וְרֹאשׁ הַשָּׁנָה

מָלַךְ חֲמִינּוֹם בְּלִימּוֹד
שִׁיְהוּא שׁוֹפֵר קָשׁוֹר לְעַמּוֹד
בְּשַׁבָּת וְרֹאשׁ הַשָּׁנָה

מָלַךְ בְּרַר לְעֵדָה 15
שֶׁלֹּא יִתְקַעוּ [אָ]לְ[א] בְּפָנֵי רֹאשֵׁי [תְּעוּדָה]
בְּשַׁבָּת וְרֹאשׁ הַשָּׁנָה

המאה האחת-עשרה – השתיים-עשרה. צריך ללמוד מזה שהמנהג המתואר בפיוט התמיד עד תקופת המעתיק לפחות. ועיין עוד להלן.

1 נשננה: נשנן דברי שיר. ונה[ללה]: ההשלמות בסופי השורות משוערות, על-פי שרידי האותיות והנצרך לחרוז. / 2 חינון שירות ותקיעות: תפילה שיש בה פיוט ותקיעת שופר. נחדש [...]: אולי יש להשלים: חלילה. / 3 מערב ועד ערב: מתחילת החג ועד סופו. צירוף זה בא כלשונו בהרבה מאוד פיוטי מעריב קדומים ומאוחרים, השווה: ע' פליישר, 'לתכונות פיוטי המעריב', סיני סט (תשל"א), עמ' קל. / 4 למכדיל וכו': כינוי לקב"ה, על-פי בר' א, יד. / 5 נכפלו ששה [...]: אפשר שיש לקרוא: נכפל ושש ה[...]. איני יודע להשלים. השי"ן השנייה במלת 'ששה' אינה ברורה. / 8 וניחדך: בקריאת שמע. [ב]אהבה כלולה: באהבה שלמה ויפה (הצירוף על-פי יר' ב, ב). / 9 מלך: הקב"ה. בועד: בהתועדות, בציווי. / 10 שיהוא: לשון חז"ל שבא להבליט את האופי ההלכתי של הפיסקה. / 15 לעדה: לישראל. / 16 [תעודה]: ההשלמה כאן מפוקפקת. 'תעודה' היא כינוי שכיח

מֶלֶךְ

רַחֵם שְׁלֵא יִימָשֶׁךְ בְּיָד
אֶבֶל יִנְתֵּן פֶּה בּוֹ וְהוּא מְגִיד
בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ הַשָּׁנָה

מֶלֶךְ

רַם עַל כָּל אֵל
צִינָה כָּל זֹאת לְבָנֵי יִשְׂרָאֵל
בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ הַשָּׁנָה

25

בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ הַשָּׁנָה / חִזֵּק וְשִׁמְעָה
שְׁלֵא יִהְיוּ בְּחוּצָה לְאַרְץ תּוֹקְעִים תְּקִיעָה
שְׁלֹשָׁה שָׁבָרִים תְּרוּעָה וּתְקִיעָה
אֶבֶל זֹכָרִים וְכָרִם לְקַבְעָה
כְּהַזְכָּרַת [יוֹצֵאִי] צוֹעֵן מִיכָה מָכָה בְּקָרִיעָה
בְּגִילָה וְגֵ

30

בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ הַשָּׁנָה / זִיהַר אִיוֹם וְנוֹרָא
[...] מְסוּרוֹת הַמַּעֲוִלוֹת לְנִצְרָה
וְכָל עוֹשִׂיהֶם יִפְדֶּה מִכָּל צָרָה
הַעוֹנִים צִלְצוֹל זָמְרוּ כְּעוֹלָלִים וְיוֹנְקִים בְּאֻמְרִיהָ
זֶה צוֹר וְגֵ

35

בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ הַשָּׁנָה / קוֹל שׁוֹפָר נִשְׁמַע לְהִלָּלָה
כְּתִיקוֹן הַמְּסוֹר לְסִנְהֶדְרֵי גְדוּלָה
קָשׁוֹב שׁוֹנְעִינוּ וּפְדִינוּ מִיִּלְלָה
וּגְאֻלֵּינוּ גְאֻלָּה כְּמוֹ גְאֻלָּתָהּ תַּחֲלִילָה
בְּרוּךְ > גָּאֵל

לתורה (על-פי יש' ח,טז). 'ראשי תעודה' הם כאן בית-הדין, הסנהדרין. / 18 שלא יימשך: שלא יטולטל. / 19 מגייד: כנראה: קשור. ואין דרך לפרש כהוראה הרגילה של המלה בספרות חז"ל: חתוך לחלקים. המלה נראית ברורה בכתב-היד, ועל הגימ'ל נראה סימן של רפה. היו"ד השנייה מנוקדת בכתב-היד בקמץ. / 24 ושימעה: צורה מאורכת של העבר, אופיינית לפיוט המזרחי המאוחר, במקום 'ושימע', שהוא במקום 'השמיע'. / 27 אבל זוכרים: אבל הם מזכירים זכרון תרועה. לקבעה: לקבוע, שלא ישתכח הדבר. / 28 צוען: מצרים (כמ' יג, כב; ועוד). מיכה מכה: שיכוש מצחיק של המעתיק, במקום 'מי כמכה' (שמ' טו, יא). המלים נוקדו בכתב-היד במלואן, אבל לא תוקנו. / 29 זיהר: הזהיר. / 30 [...] מסורות המעולות: הפיענוח מפוקפק. / 31 עושיהם: המקיימים אותן. / 32 העונים וכו': משלים ליוכל עושיהם. כעוללים ויונקים: ששיבחו את ה' בקריעת ים סוף (יר')

בְּשִׁבְתָּ וְרֹאשׁ הַשָּׁנָה / הַמְשׁוֹאֲנָה
הַטְּלוּלָה הַשְּׁחוּנָה הַדְּשׁוּנָה
יִשְׁמְעֵינוּ שְׁלוֹם מְכָל פִּינָה
וַיִּפְרוֹס סֹכֶת שְׁלוֹם עָלֵינוּ וְעַל
כָּל עַדְתָּ [אֲנִי יְיָ] שָׁנָה

40

ברוך < הפורס סוכת

מצד מבנהו הרי זה מעריב רגיל, והוא עומד לפנינו בשלמותו, לבד מקצת מקומות שבהם הכתב נמחק. כל סימני ההיפך של הסוג מקרימים בו.⁴ חטיבותיו הרגילות פותחות במלות הקבע 'בשבת וראש השנה', המציינות את יעודו של הפיוט; וה'זולת', כלומר הקטע השלישי שבו, מורחב כרגיל: קטע זה שונה משאר מרכיבי השיר, אף זאת כמקובל בסוג הזה. מחרוזותיו דו־טוריות ופותחות במלת הקבע 'מלך'. המחרוזות נחתמות ברפרין, שהוא זהה למלות הפתיחה הקבועות של גוף השיר: 'בשבת וראש השנה'. חלק זה של הפיוט נגמר בסטרופה 'תקנית' (טורים 24–28), שהיא אולי ארוכה בטור אחד משאר המחרוזות (חמישה טורים במקום ארבעה).⁵ עניין זה בלבד חריג קצת בפיוט: על-פי הרוב היקף מחרוזות זו במעריבים זהה להיקף כל שאר המחרוזות.

לענייננו חשוב כמובן הקטע הזה. הוא מלמדנו שבימי הפייטן, שישב בלא ספק בארץ־ישראל ובמקום בית הוועד,⁶ תקעו בשופר בשבת וראש־השנה (טורים 9–10) וראו בזה מנהג קדמונים ומצווה ברורה. אבל לא כדרך שנהגו לתקוע ביום־טוב שחל להיות בחול תקעו ביום־טוב שחל בשבת: בשבת וראש־השנה קשרו את השופר לעמוד (טורים 12–13), ותקעו בו בנגיעת הפה בלבד: התוקע היה נזהר שלא לגעת בכלי בידיו (טורים 18–19). שיטה זו לא שמענוה מעולם בתקיעת השופר והיא חידוש גמור. קרוב לומר שהיא תוצאה של חשש מפני גזירת רבה המובאת לעניין זה בבבלי ר"ה כט ע"ב, 'שמא יטלנו [את השופר] בידו וילך אצל הבקי ללמוד, ויעבירונו ד' אמות ברשות הרבים'. קשירת השופר

סוטה ה, י [נ ע"ג] ומקבילות). / 37 המשואננה: השאננה. והוא, וכן אלה שבטור הבא, תארים ל'שנה' שבצירוף 'ראש השנה'. / 38 הטלולה וכי': על-פי לשון תפילת כוהן גדול בבית־המקדש (ירי' יומא ה, ג [מב ע"ג]): שנת גשומה ושחונה וטלולה. הדשונה: המדושנת. / 40 [אני י'שנה: הפיענוח מפוקפק. ואולי יש להשלים: [הנון]שנה או עדת [מי מנה]. וכולם כינויים לישראל.

⁴ על מבנה פיוטי המעריב עיין: ע' פליישר, 'שירת הקודש העברית בימי הביניים, ירושלים תשל"ה, עמ' 243 ואילך. ועיין גם: ע' פליישר, 'לכתונות פיוטי המעריב', סיני סט (תש"א), עמ' כג ואילך.

⁵ אבל אפשר שטורים 26–27 אין צריך למנותם אלא כטור אחד ארוך. אם אמנם כך הוא — אין כאן אלא ארבעה טורים לסטרופה, כרגיל.

⁶ אין להעלות על הדעת שהפייטן מתאר מנהג רחוק שאינו מנהג קהילתו ממש. העובדה שהפייטן מתאר בליל התקדש חג את מה שצפוי לקרות למוחרת בולטת גם מן הנאמר בטורים 33–34: 'בשבת וראש השנה קול שופר נשמע להללה / כתיקון המסור לסנהדרי גדולה'. ההתרגשות לקראת האירוע ניפרט בטכסט בעליל.

לעמוד הבטיחה שהתוקע לא יעבירו ממקומו, והתקיעה בלי מגע יד הבטיחה 'שלא יטלנו בידו'.⁷ כידוע, גזירתו של רבה אינה בירושלמי, וכנראה לא היתה ידועה בארץ-ישראל הקדומה.⁸ אבל בתקופת הפייטן כבר חששו סנהדרי ארץ-ישראל לגזירה וכבר דאגו לתקן את מנהגם על פיה. התופעה מעידה על השפעה עזה של ההלכה הבבלית על חכמי ארץ-ישראל בעת הזאת.

ראוי להבליט גם את מה שנאמר בשיר על בני חרץ-לארץ, שאין תוקעים בשום אופן בשבת וראש-השנה (טורים 24–25): ההכרזה באה כנראה להבליט את עניין התקיעה בשבת כפרירוגאטיבה ברורה של בית-הדין של ארץ-ישראל, ולהפקיע במקביל את הישיבות הגדולות של חוצה לארץ מן הזכות לנהוג כך. מעמדו של בית הוועד שהפייטן עומד בו כ'סנהדרי גדולה' מודגש גם בהמשך הפיוט, בטור 34.⁹

נבוא עכשיו לומר דבר בפייטן. קרוב לומר ש'נחמן החבר'¹⁰ חזק, החותם את הפיוט שלפנינו, הוא הוא ר' נחמן 'נין לעזר בירבי קליר', שמעריב שלו לפסח שחל להיות בשבת פרסמתי לא מזמן.¹¹ השם 'נחמן' אינו מצוי בעולמה של הפייטנות הקדומה, ושני המעריבים הללו הם, בין רבואות פיוטי הגניזה, היחידים עד כה שנמצאו חתומים כך. שניהם מעריבים לימים טובים שחלו בשבת, ותבנית שניהם זהה כמעט. אף בפיוט לפסח ושבת בא זולת עשוי מחרוזות דו-טוריות מלוות רפרין,¹² ואף שם מוצבת מלת קבע בראש המחרוזות. גם לשונם וסגנונם של שני הפיוטים דומה מאוד. אמנם התואר 'החבר' אינו מצוין בחתימת המעריב לפסח, אבל השמטות מסוג זה שכיחות בחתימות פייטניות. כאמור, המעריב לפסח ושבת מציין את ר' נחמן כ'נין' (=צאצא) לפייטן הארץ-ישראלי הגדול ר' אלעזר בירבי קליר, וייחוס זה ודאי שיש בו כדי להזיקין, ולו בעקיפין, לארץ-ישראל. מבחינת הזמן — שני הפיוטים שייכים לתקופת הפיוט המזרחי המאוחר, ואפשר לומר על ההולך לפנינו מה שנאמר במעריב לפסח ושבת, ש'קשה להקדימו למאה העשירית'.¹³

⁷ ועדיין לא תקעו, אפילו בבית הוועד, ואפילו בדרך המשונה הזאת, אלא בפני בית-הדין (טור 16). ההשלמה בסוף הטור הזה אמנם אינה ברורה (עיין בביאור לטור), אבל הכוונה ברורה. גם זאת על-פי הסוגיה בבבלי.

⁸ עיין בעניין זה במקורות שהוזכרו לעיל, הערה 1. סביר להניח שקודם לחדירת הבבלי לארץ-ישראל תקעו בשבת וראש-השנה בדרך שתקעו בראש-השנה שחל להיות בחול, בלא שום שינוי.

⁹ דבר זה קשור מן הסתם במה שמשמע מן הסוגיה בבבלי, שלפיה תקנת ר' יוחנן בן זכאי חלה רק על בית-דין שקידשו בו את החודש (ר"ה ל ע"א), ולפי שאין בית-דין מקדשין את החודש בחוץ-לארץ הרי שהיא חלה על מושב סנהדרי ארץ-ישראל בלבד.

¹⁰ מכאן שהיה מוסמך מטעם ישיבת ארץ-ישראל. 'חבר' הוא תואר ארץ-ישראלי מובהק. ברור שר' נחמן ישב במקום סנהדרי ארץ-ישראל ואולי היה חזן של בית-הכנסת של הישיבה.

¹¹ עיין: ע' פליישר, 'עניינים קיליריים', תרביץ 1 (תשמ"א), עמ' 299 ואילך.

¹² אם כי שם מתחלפים בסופי המחרוזות שני רפרנים ('פסח הוא ליי', 'שבת הוא ליי'). אבל לפרט הזה אין כמובן שום חשיבות.

¹³ תרביץ (לעיל, הערה 11), עמ' 302.

עדות הפייטן מתייחסת אפוא לזמן הזה, וברור מזה שבני ארץ-ישראל נצמדו אל מנהגותיהם הקדומים עד מאוחר מאוד, גם אם תיקנו אותם על-פי ההלכה הבבליית.¹⁴

¹⁴ מנהג התקיעה בשבת וראש-השנה כפי שהוא מתואר בפיוט עדיין נהג כמובן בעת העתקת הפיוט. ההעתקה נעשתה גם היא לצורך בית-הכנסת של בית הוועד. מן הבחינה הזאת יש עניין בנוסח ברכת הגאולה הנרמז בהעתקה (אחרי טור 36), שהוא 'גאל [ישראל] כפי שהיה נהוג בבבל, ולא 'צור ישראל וגואלו' כפי שהיה מקובל בארץ-ישראל. לפי זה, בעת העתקת הפיוט, כבר שונה נוסח הברכה בארץ-ישראל, אפילו במושב ראשי-הישיבה, לפי מה שנקבע בבבל.